

อุปมาในอรรถศาสตร์ภาษาบาลี

2.1 ลักษณะทั่วไปของอุปมา

ในการพูด หรือการเขียน ผู้พูดหรือผู้เขียนต้องการให้ผู้ฟังและผู้อ่านเข้าใจความหมายตามที่ผู้พูดและผู้เขียนต้องการ เป็นประเด็นสำคัญนอกเหนือจากการสร้างความประทับใจให้ผู้ฟังและผู้อ่านด้วย การทำให้ข้อความไพเราะ สละสลวย เป็นที่น่าสนใจและประทับใจผู้อ่าน ผู้เขียนจะต้องเรียนรู้ทฤษฎีการประพันธ์ที่เรียกว่า อรรถศาสตร์ ซึ่งแบ่งเครื่องประดับกาพย์กลอนออกเป็นจำนวนมาก ในที่นี้จะกล่าวถึงเครื่องประดับกาพย์ที่เรียกว่า การเปรียบเทียบ "อุปมา" แต่เพียงเรื่องเดียว

2.2 อุปมาคืออะไร

ในตำราว่าด้วยทฤษฎีการประพันธ์บาลีสัทธาอรรถศาสตร์ ซึ่งพระมหาสามีสังฆรักขิต เป็นผู้แต่ง ราวพุทธศตวรรษที่ 12 มีการกล่าวถึงอุปมาว่าเป็น ว่างกุกติ ซึ่งเป็นเครื่องประดับข้อความ (อรรถศาสตร์) ประการหนึ่ง¹

¹ พระมหาสามีสังฆรักขิต สัทธาอรรถศาสตร์ แปลโดย น.อ.แย้ม ประพันธ์ทอง (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2512), หน้า 137-140.

กล่าวถึง อรรถศาสตร์และว่างกุกติ ไว้ดังนี้ "อรรถศาสตร์ การตกแต่งอรรถ มีสองประการ โดยประเภทแห่งสภาวะกุกติ และว่างกุกติ บรรดาอรรถทั้งสองประการนั้น สภาวะกุกติประการหนึ่งเป็นเครื่องสำคัญหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ของวัตถุทั้งหลาย "สภาวะกุกตินี้ เกศา เทวชา อลงกิริยา ปฐมา ตตฺถ วตฺถุนัน นานาวตฺถาวีภาวินี" และ การแต่งสภาวะของวัตถุอันใดเป็นอย่างอื่น การแต่งนั้นจึงเป็นประการหลัง คือเป็น ว่างกุกติ "วุกฺติ วตฺถุสสภาวะสุตฺต ยาจฺญูตฺตา สา ปฺราภเว"

อุปมา หมายถึงการเปรียบเทียบระหว่างของสองสิ่ง ซึ่งมีธรรมชาติเหมือนกัน ในหนังสือสุโพธาลังการของพระมหาสามีสังฆรักขิต ได้ให้ความหมายของการเปรียบเทียบ (อุปมา) ไว้ว่า การเปรียบเทียบคือการที่วัตถุอันเป็นคำเปรียบ และวัตถุที่รับเปรียบมีธรรมชาติเหมือนกัน "อุปมาโนปเมยฺยานํ สมนุมคฺคํ ลโยปมา"²

² พระมหาสามีสังฆรักขิต เฒ่าเคิม, หน้า 145.

Heramba Nath, Chatterjee Comparative Studies in Pali and Sanskrit Alankāras Calcutta : Sanskrit Pustak Bhandar, 1960, p.12. อธิบายความหมายของอุปมา ตามมติของ ทณฺฑิณ ฌเฑงกาพยาทรศะคัมภีร์อสังการศาสตร์ของสันสกฤต อันเป็นคัมภีร์เกากวาสุโพธาลังการ ไว้ว่า สิ่งที่มีความคล้ายคลึงกันปรากฏอยู่ ย่อมมีการเปรียบเทียบกัน "ยดาถณฺญจิจฺจุ สาทถุสฺยํ ยตุโรหุคฺคํ ปรุสฺยเต อุปมา นาม" นอกจากนี้ยังมีความหมายของอุปมาปรากฏอยู่ในที่หลายแห่ง เช่น

โมคคัลลายนมหาเถร, บาลีอภิธานปทีปิกาสุจิ รวบรวมโดย นาคะประทีป (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไท, 2465), หน้า 299. "สภาพที่มีการเปรียบเทียบ สภาพที่ทำให้เหมือนกัน ชื่อว่า อุปมา "อุปเมยฺยติ สทิสฺสิกรียติ เอคยาติ อุปมา" .

Rhys Davids, and Stede, The Pali Text Society's Pali English Dictionary (London : The Pali Text Society, 1966), p.168.

Sir Monier, Monier-Williams, Sanskrit-English Dictionary (London : Oxford at the Clarendon Press, 1960), pp. 203, 642.

อธิบายว่า อุปมาที่สมบูรณ์ (อุปมา) จะต้องประกอบด้วยองค์ 4 ประการคือ

1. คำนำมาเปรียบเทียบ (อุปมาน)
2. คำถูกเปรียบเทียบ (อุปเมย)
3. สภาพที่คล้ายคลึงกัน (สาธารณธรรม)
4. กัมพท์ที่กล่าวเปรียบเทียบ (อุปมาวจก หรือ สาทถุสฺย ปรุคฺติปาถก)

ปรีชา ช่างขวัญยืน พื้นฐานของการใช้ภาษา (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2517), หน้า 71. อธิบายว่า "การที่จะเปรียบเทียบโดยแจ่มแจ้งมีหลักสามประการ คือ ประการแรก กำหนดสิ่งที่จะนำมาเปรียบเทียบให้แน่นอน ประการที่สอง ดูความเหมือนและความแตกต่างที่สำคัญของสิ่งทั้งสองนั้น ประการที่สาม คุปริบทของสิ่งทั้งสองนั้นว่า ถ้าอยู่ในที่อย่างนั้นจะมีความหมายอย่างไร

จึงเห็นได้ว่า อุปมา จะต้องประกอบด้วยส่วนสำคัญดังต่อไปนี้

- 2.1.1 ตัวถูกเปรียบ หรือ ตัวตั้ง (อุปเมื่อย)
- 2.1.2 ตัวนำมาเปรียบ หรือ ตัวรับ (อุปมาน)
- 2.1.3 ความคล้ายคลึงกัน (สมมุติ)

2.3 ประเภทของอุปมา

ในสุภาษิตดั่งการ แบ่งอุปมาออกเป็น 3 ประเภท คือ

2.3.1 อุปมาที่รู้อยู่ด้วยศัพท์ (ศัพท์คัมมอุปมา)³ หมายถึงการ เปรียบเทียบที่มีศัพท์ แสดงการเปรียบเทียบบงชี้ค เช่น

ทวานนมิวามุโพช มมุโพชมิว เตมุช⁴ คอกบัวเพียงดังพระพักตร์ของพระองค์
พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังคอกบัว

ในตัวอย่างนี้ เรารู้อุปมาจากอิทธิศัพท์ที่บังอุปมา

ศัพท์ที่ใช้แสดงอุปมา แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

2.3.1.1 ศัพท์สมาสที่บอกอุปมา (สมาสสหคมอุปมา) หมายถึงศัพท์สมาสที่มี
อุปมาแฝงอยู่ในศัพท์สมาสนั้น เช่น จนุทิมานโน มีหน้าเพียงดังดวงจันทร์ จากวิเคราะห์ว่า
จनुทิม่า อิว อานโน

³ ศัพท์ หมายถึง คำ เช่นคำนาม คำกริยา คำนิบาต

ศัพท์คัมมอุปมา แบ่งออกเป็น 11 ประเภท มี ธิมโฆปมา เป็นต้น กระจายละเอียด
ใน สุภาษิตดั่งการ หน้า 151-161.

⁴ พระมหาสามีสัจจกัทธิต, เรื่อง เติม, หน้า 153.

2.3.1.2 ศัพท์กริยาที่บอกความอุปมา (ปัจจุยสัททกมฺมา) หมายถึงคำกริยาที่เกิดจากปัจจัย 2 ตัว คือ อาย กับ อีย ปัจจัยทั้งคู่ไม่ใช่ประกอบกับธาตุ แต่ใช้ประกอบกับนาม เพื่อกำหนดที่ประกอบแล้วนั้นให้เป็นกริยา และให้มีความหมายเป็นอุปมา เท่ากับ อิว อาจารย์ประพศติเพียงดั่ง เช่น ปุตุคิยติ ประพศติเพียงดั่งบุตร

2.3.1.3 ศัพท์แสดงความอุปมาโดยตรง (อิวาหิสัททกมฺมา) ศัพท์ดังกล่าวนี้มี 53 ศัพท์ คือ อิว = เพียงดั่ง ว = เพียงดั่ง อตุลย = เทียบไม่ได้ เปรียบไม่ได้ สมานะเสมอเหมือน นิภ = เปรียบเหมือน สุนิภา = เปรียบเหมือน ยดา = ฉนโค สุงกาส = เหมือน ทูลิต = เทียม เทียมเทา ปกาส = เพียงดั่ง ปฏิรูปก = เปรียบ สริ = เทาเทียม สริทฺข = เทาเทียม สวาหิ = เสมอกัน เทาเทียมกัน วิโรหิ = ตรงกันข้าม สหิส = เช่นกัน วีย = รวากะวา ปฏิปทฺข = ตรงกันข้าม ปจฺจนิก = ตรงกันข้าม สปทฺข = เห็นเสมอ เทาเทียมกัน อุปมิต = เปรียบกันได้ อุปมา = การเปรียบเทียบ ปฏิพิมฺพ = พิมพเดียวกัน ปฏิฉนฺน = เหมือนกัน สรูป = มีรูปเสมอกัน สม = เสมอกัน สมุมิต = จักวาเหมือนกัน สวณฺณ = มีพระณะเหมือนกัน อากา = ผองเพียง ปฏินิหิ = เทาเทียม สชมฺม = มีสภาพเสมอกัน สาธารณะ=ทั่วไป สจฺจนาย = มีเงาเหมือนกัน สลทฺขณ = มีลักษณะเหมือนกัน ชยติ = ชนะ อุกโกสฺติ = คา หลี = เย้ยหยัน ปฏิทฺชติ = แข่งสู้ ทุพฺพติ = ประทรมร้าย อุตฺสฺสฺยติ = ระบาย อวทานาติ = ถูกก คฺหมิน นินฺหติ = นินทา ตีเตียน อีสฺสฺติ = กัดกัน รฺนฺนติ = ปิดกัน โจเรติ = ปลน วิวฺหติ = วิวาท อหิโรหติ = รุ่งเรืองยิ่ง วิคาทเท = หยั่งลง อเนวติ = ไปตาม อนุพฺนฺชติ = ไปตาม นิเสเชติ = ห้าม ปฏิเสช อนุกโรติ = ทำตาม วิดฺมปฺติ = ปลน แยก⁵

⁵ พระมหาสามีสังฆรักขิต, เรื่องเดิม หน้า 149-150 ดูเปรียบเทียบศัพท์ที่ใช้อุปมา ใน Comparative Studies in Pali and Sanskrit Alankāras หน้า 14 ด้วย.

2.3.2 อุปมาที่รูไคควยความ⁶ (อัครคัมมูปมา) หมายถึงอุปมาที่เข้าใจได้จากข้อความ ถึงแม้จะไม่มีศัพท์ที่บังอุปมาปรากฏ เช่น

ภิงคา เนมานิ จกฺขฺนิ นามพฺหุ มฺขเมวิทฺ⁷ วัตถุเหล่านี้มีไซแมลงภู เป็นดวงตาตั้งหลาย วัตถุนี้มีไซคอกบัว เป็นดวงพักตร์แท้ ๆ

ในตัวอย่างนี้ ไม่มีศัพท์แสดงอุปมา แต่ความที่ว่า มีไซแมลงภู เป็นดวงตา มีไซคอกบัว เป็นดวงพักตร์แท้ ๆ ก็เท่ากับแสดงการเปรียบเทียบ ดวงตาเหมือนกับแมลงภู และดวงพักตร์เหมือนกับคอกบัว

2.3.3 อุปมาที่รูไคควยความของพากย์⁸ (วากยัตถวิสยูปมา) หมายถึงว่า เราทราบว่าเป็นอุปมาก็ต่อเมื่อพิจารณาความทั้งหมดของข้อความนั้น เช่น

⁶ อัครคัมมูปมา แบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ สรุโปปมา เปรียบอย่างสมรูป ปริกัมโปปมา เปรียบควยความคำริ สัโธปมา เปรียบควยความสงสัย และ ปฏิวัตูปมา เปรียบควยวัตถุที่เทียบกัน ดูรายละเอียดใน สุโพธาลังการ หน้า 162-166.

ดูเปรียบเทียบกับของทัศน ใน Comparative Studies in Pali and Sanskrit Alankāras หน้า 22-25 ควย.

⁷ พระมหาสามีสังฆราชิต, เรื่องเดิม, หน้า 162.

⁸ วากยัตถวิสยูปมา แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ อวิยุตตวากยัตถูปมา หมายถึงอุปมาควยความของพากย์ที่ประกอบด้วยศัพท์สำหรับอุปมา เช่น อิวกัพฺท เป็นคน และ อิว-วิยุตตวากยัตถูปมา หมายถึงอุปมาควยความของพากย์ที่ปราศจากศัพท์สำหรับอุปมา เช่น อิวกัพฺท เป็นคน ดูรายละเอียดใน สุโพธาลังการ หน้า 167-168.

ดูเปรียบเทียบกับของทัศน ใน Comparative Studies in Pali and Sanskrit Alankāras หน้า 26-27 ควย.

มุณินุทานนมาภาติ วิดาเสกมโนทร
 อุตฺถิ สุมุคฺคตฺตฺสาปิ กิณฺเต จนฺต วิชฺฌมฺภนา⁹
 คุกร คฺวงจันฺทร พฺระพັทฺทฺรของจอนฺมุนี จุนฺจใจไค้
 เป็นอยางเอก คฺวยความงามสฺวางอย ประโยชน
 อะไรคฺวยความองอาจของท่าน แม้จะชนไปเป็อง
 สูงแลว

ในตัวอย่างนี้ ความของพากย์สรร เสริฐความงามของพระพັทฺทฺรของพระพุทฺธเจ้า
 โดยนำเอาความเปล่งปลั่งแห่งรัศมีของดวงจันทร์ เข้ามาเปรียบโดยแสดงว่า ความงามแห่ง
 ดวงจันทร์สู้ความงามแห่งพระพັทฺทฺรของพระพุทฺธเจ้าไม่ไค้

2.4 ความสำคัญของอุปมา

ตามปกติเรารู้จักสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นรูปธรรมมากกว่าสิ่งที่เป็นนามธรรม เพราะสิ่งที่
 เป็นรูปธรรมเราสามารถสัมผัสได้คฺวยประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วน
 นามธรรมเราไม่สามารถใช้ประสาทสัมผัสคังกล่าวได้ แต่ที่เราสามารถรู้นามธรรมได้
 นอกเหนือจากการหาเหตุผลแลวกก็อ การใช้วิธีนํานามธรรมนั้น ๆ ไปเปรียบเทียบเข้ากับ
 รูปธรรมบางอย่าง หรือแม้แตสิ่งที่เป็นรูปธรรมบางอย่างอาจเข้าใจยาก เราก็นำไปเปรียบ
 เทียบกับรูปธรรมที่คล้ายคังกัน แต่เข้าใจยากกว่า หรือในการอธิบายสิ่งซึ่งคนหนึ่งรู้จัก แต่
 อีกคนหนึ่งไม่รู้จัก ถ้าหากจะทำ ให้คนที่ไม่รู้จักเข้าใจ ก็ต้องหาสิ่งทีผู้หนึ่งรู้จัก หรือเข้าใจมา
 อธิบายเทียบเคียงให้เข้าใจ เป็นการอธิบายถึงสิ่งหนึ่งโดยอาศัยอีกสิ่งหนึ่ง สามารถทำให้ผู้ฟัง
 เข้าใจความที่ต้องการคองกายขึ้น นี่เป็นความสำคัญของอุปมาประการหนึ่ง กรณีนี้ถือเป็นหลัก
 สำคัญของการใช้อุปมาในพระไตรปิฎกทีเดียว คังจะเห็นได้จากพระพุทฺธพจนันทีปรากฏในพระ-
 ไตรปิฎกหลาย ๆ แห่งว่า "อุปมา โข มยายํ ภิกฺขเว กตา อุตฺตสฺส วิชฺญาปนาย" คุกร-

⁹ พระมหาสามีสังฆรักขิต, เรื่องเคิม, หน้า 168.

ภิกษุทั้งหลาย ข้ออุปมา⁸ นี้ เราสมมติขึ้นเพื่อให้รู้เนื้อความโดยง่าย⁸

ความสำคัญของอุปมาอีกประการหนึ่ง ก็คือช่วยทำให้ข้อความนั้น เกิดความมุงคองมาไพเราะ เป็นที่ประทับใจ ในทางอสังการศาสตร์ ทั้งภาษาบาลี และภาษาสันสกฤต การใช้อุปมามีจุดมุ่งหมายเพื่อความมุงคองของบทประพันธ์⁹

ดังนั้น จุดมุ่งหมายที่สำคัญของอุปมาในภาษาบาลี คือ ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพพจน์ และเพิ่มพูนความมุงคองมาไพเราะแก่บทประพันธ์ เพื่อผู้อ่านจะได้เกิดความประทับใจในบทประพันธ์

ความจริงการเปรียบเทียบเพียงแต่ต้องการทำให้ผู้ฟังเข้าใจในสิ่งที่ตนไม่เข้าใจ หรือเข้าใจได้ยากเท่านั้น ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อเนื้อหาของเรื่องที่จะพูดหรืออธิบายแต่อย่างใด ถ้อยคำบางคำนั้นเพียงแต่กล่าวเป็นข้อความเท่านั้น ย่อมไม่ทำให้เกิดความเข้าใจ

⁸ ส. สท. 18/315/218 ดูเปรียบเทียบเล่มเดียวกัน 34/218, ม.ม. 12/501/542, ม.ม. 13/312/308 ดวย.

⁹ Heramba Nath Chatterjee, *op. cit.*, p. 13. อธิบายว่า คัมภีร์ รศกุงคาสร กล่าวว่าการเปรียบเทียบระหว่างสิ่งสองสิ่ง ถ้าไม่ก่อให้เกิดความเจตนาเพราะหวัง ไม่เรียกว่า อุปมา "จมตุการาชนกั สาเหตุคฺย โนปมาลุงการะ"

ปริธา ข้างขวัญยืน เรื่องเกิม, หน้า 73. อธิบายว่า "การเปรียบเทียบอาจเป็นสิ่งที่ถูกหรือผิดก็ได้ ความสำคัญของการเปรียบเทียบมิได้อยู่ที่ความถูก ผิด แต่อยู่ที่ลักษณะสามประการ คือ ประการแรกทำให้ความคิดของเราสะกด โดยเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งกับสิ่งที่เราไม่คิดมาก่อนว่าจะเอามาเปรียบเทียบกันได้ ประการที่สอง ทำให้เกิดจินตภาพอย่างแจ่มชัดขึ้นในใจของผู้อ่านผู้ฟัง ทำให้เกิดอารมณ์คล้อยตามไป ประการที่สาม เป็นเครื่องมือในการกล่าวถึงบางสิ่ง เช่น ลักษณะ หรือคุณสมบัติของวัตถุ เหตุการณ์ ขบวนการ อย่างหนึ่งอย่างใด โดยนำเอาส่วนที่เหมือนกับสิ่งที่เรารู้จักอยู่แล้วมาพูด"

ชาติกฤษฏีกาย ทูตโย ภาโค นงคลีลสาตถกั (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย 2467), หน้า 320-321 อธิบายการใช้คำอุปมาเพื่อประโยชน์แก่การเรียนรู้อย่าง

ความซาบซึ้งในอรรถรสได้ หรือมีฉะนั้นก็ไม่สามารถทำให้ผู้ฟังนึกเห็นลักษณะต่าง ๆ ของสิ่งที่ผู้พูดปรารถนาจะให้เห็นได้ ทั้ง ๆ ที่หากำขยายมาประกอบโดยตรงแล้ว แต่พอไข่อุปมาเข้าประกอบ จะเห็นภาพพจน์ชัดเจนนั่นที่ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรือนที่บุคคลมุงไม้ค้ำ	ฝนยอมร้าวรดไค้ฉันใด
จิตที่ไม่ได้รับการอบรม	รากะยอมร้าวรดไค้ฉันนั้น
เรือนที่มุงค้ำแล้ว	ฝนยอมไม่ร้าวรดฉันใด
จิตที่อบรมค้ำแล้ว	รากะยอมร้าวรดไค้ฉันนั้น
ยถา อकारं तुज्जनं	वृष्टिं समतिविशुद्धि
เอว อภาวิทํ จิตตํ	ราโค समतिविशुद्धि
ยถา อकारं सुज्जनं	वृष्टिं न समतिविशुद्धि
เอว สุภาวิทํ จิตตํ	ราโค न समतिविशुद्धि ¹⁰

จากตัวอย่างนี้ หากจะพูดแต่เพียงว่า รากะยอมร้าวรดจิตที่ไม่ได้รับการฝึกอบรม หรือไม่ร้าวรดจิตที่ได้รับการอบรม ผู้อ่านย่อมเข้าใจความหมายได้ แต่เมื่อนำเอาจิตไปเปรียบกับบ้าน และรากะไปเปรียบกับฝน จะทำให้ผู้อ่านเห็นภาพพจน์ชัดเจนนั่น

2.5 ความบกพร่องของอุปมา

อุปมาเป็นเครื่องมือทางภาษาที่ดีมากอย่างหนึ่ง เพราะทำให้ผู้อ่านเห็นภาพพจน์ แต่ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับการใช้อุปมาเหมือนกัน หากใช้อุปมาผิด อาจทำให้ความนึกไปจากจุดประสงค์เดิมได้ การใช้อุปมาผิดหรืออุปมาอันเป็นโทษ ในทางอสังการศาสตร์ ภาษาบาลี แบ่งออกเป็น 7 ประเภท คือ อุปมาต่างดิ่งค้ำ คือ อุปมากับอุปไมยต่างเพศกัน อุปมาต่างพจน์ คือ อุปมากับอุปไมยต่างพจน์กัน อุปมาทรม คือ เอาสิ่งที่ตำทรมมาอุปมา อุปมาเกินความจริง อุปมาความไม่เคน อุปมาเพงเล็ง คือ ข้อความที่นำมาเปรียบเทียบ จะเข้าใจได้จะต้องดูความที่นำมาเข้ามาประกอบด้วย จะโดยเฉพาะศัพท์ที่นำมาอุปมาไม่ได้ อุปมากระหอน-

¹⁰ ข. เถร. 26/264/289.

- กระแทน คืออุปมาไม่เต็มความ เช่น เกรวกาโร สกชงโก นิสากโร ดวงจันทร์มีรอยกระ-
 ๐ ตาย คล้ายดอกโกมุท ความยังกระทอนกระแทน เพราะมีความขาดหายไป ความเต็มจะ
 ต้องเป็น "ดวงจันทร์มีรอยกระตาย คล้ายดอกโกมุทมีแมลงภู"¹¹

ศูนย์วิทยพัทยาการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹¹ พระมหาสามีสัจจรักขิต เรื่องเคิม, หน้า 169-172.

Heramba Nath, Chatterjee, *op. cit.*, pp. 29-31.